

Andrzej Pogłódek

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0001-5549-283X

a.poglodek@uksw.edu.pl

Glosa do decyzji Sądu Konstytucyjnego Republiki Słowenii z 25 kwietnia 2018 r. (sygn. akt U-I-140/14). Wolność wyznania a zakaz uboju rytualnego

Słowa kluczowe: wolność wyznania, relacje między państwem a związkami wyznaniowymi, proporcjonalność, prawna ochrona zwierząt

Streszczenie. Przedmiotem glosy jest aprobująca analiza orzeczenia Sądu Konstytucyjnego Republiki Słowenii z 25 kwietnia 2018 r. (sygn. akt U-I-140/14). Sąd Konstytucyjny stwierdził, że przewidziany w Konstytucji obowiązek ochrony zwierząt przed znęcaniem się obejmuje również działania ustawodawcy związane z zapobieganiem lub łagodzeniem zbędnego uczucia bólu, stresu lub strachu u zwierząt. Ochrona dobrostanu zwierząt mieści się w przesłance ochrony moralności publicznej, stanowi więc konstytucyjnie dopuszczalną przesłankę ingerencji w wolność praktyk religijnych. Zakaz uboju rytualnego chroni zwierzęta przed zadawaniem im cierpienia, którego można uniknąć. Ustawodawca w tym względzie nie przekroczył przysługującej mu swobody w stanowieniu prawa. Zakaz ten chroni wynikającą ze słoweńskiej kultury moralność publiczną w kwestii stosunku do zwierząt. Jednocześnie ograniczenie dotyczące wolności religijnej jest proporcjonalne, bowiem wyznawcy islamu mają możliwość sprowadzania mięsa *halal* z innych państw.

Commentary to the judgment of the Constitutional Court of Republic of Slovenia of 25 April 2018 (Case no. U-I-140/14). Freedom of religion and the ban on ritual slaughter

Keywords: freedom of conscience, relations between the State and bodies of a religious nature, proportionality, protection of animals from cruelty

Summary. This paper studies the case law of the Constitutional Court of April 25, 2018 (Case U-I-140/14). The Constitutional Court found that the constitutionally imposed protection of animals from cruelty also includes the efforts of the legislature to prevent, ease, or alleviate unpleasant feelings of pain, stress, and fear that people cause animals. From that aspect, the requirement that the well-being of animals be protected stems from morals and is a constitutionally admissible objective of an interference with freedom of religion. The prohibition of the ritual slaughter of unstunned animals prevents the inflicting of pain that can be avoided. In this respect, the legislator did not exceed his freedom in making law. The prohibition protects a key moral obligation in the Slovene cultural environment in the matter of attitudes towards animals. At the same time, does not excessively interfere with the right to freedom of religion, as Muslims have the opportunity to import *halal* meat from other countries.

Sentencja Decyzji

„Ustęp drugi artykułu 25 Ustawy o ochronie zwierząt (Dziennik Urzędowy Republiki Słowenii, nr 38/13 – tekst jednolity) nie jest niezgodny z Konstytucją.”¹

W decyzji z 25 kwietnia 2018 r. (sygn. akt U-I-140/14 Sąd Konstytucyjny Republiki Słowenii badał zgodność z Konstytucją art. 25 ust. 2 ustawy z 18 listopada 1999 r. o ochronie zwierząt², który wymaga uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia również w przypadku dokonywania tzw. uboju rytualnego. Stanowi on, że: „Niezależnie od akapitu czwartego artykułu 4 Rozporządzenia 1099/09/WE ogłuszenie zwierząt należy przeprowadzić również podczas uboju rytualnego, z wyjątkiem uboju drobiu, królików i zajęcy poza rzeźnią do prywatnego spożycia domowego” (art. 25 ust. 2 u.o.z.). Problem konstytucyjny był związany z tym, czy przepis ten nie narusza zasady wolności wyznania w zakresie, w jakim nie ustanowiono wyjątku od wymogu uprzedniego ogłuszenia przy uboju w rzeźni dla uboju rytualnego dokonywanego zgodnie z wymogami islamu.

Skarżący (Słoweńska Wspólnota Muzułmańska oraz osoba prywatna)³ podnosili, że art. 25 ust. 2 u.o.z. jest niezgodny z art. 7 i art. 41 Konstytucji w związku z art. 1, art. 2 i art. 14 Konstytucji⁴ oraz art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁵. Wskazywali, że kwestionowane rozwiązanie legislacyjne uniemożliwia dokonywanie w Słowenii islamskiego uboju rytualnego, to jest uboju, który zgodnie z zasadami islamu musi odbywać się bez uprzedniego ogłuszenia, uniemożliwiając w ten sposób muzułmanom żyjącym w Republice Słowenii dostęp do mięsa *halał*⁶ pochodzącego z uboju rytualnego

¹ Decyzja Sądu Konstytucyjnego z 25 kwietnia 2018 r., <https://www.us-rs.si/odlocitev/?q=zaščiti+zivali&df=&dt=&af=&at=&vd=&vo=&vv=&vs=&ui=&va=&page=1&sort=&order=desc&id=112755> [dostęp: 19.08.2024].

² Zakon o zaščiti živali, Uradni list RS, št. 38/13 – uradno prečiščeno besedilo, 21/18 – ZNOrg, 92/20, 159/21, 109/23, 12/25 – odl. US in 60/25, <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO1353> [dostęp: 19.08.2024]; dalej: u.o.z.

³ W Słowenii z inicjatywą kontroli konstytucyjności może wystąpić każdy, kto wykaże swój interes prawny (art. 24 ust. 1 ustawy o sądzie konstytucyjnym [Zakon o ustavnem sodišču, <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO325>, dostęp: 19.08.2024; dalej: u.s.k.]). Zgodnie z art. 24 ust. 2 u.s.k., interes prawny istnieje w przypadku, w którym dany przepis lub cały akt prawny, wydany w celu wykonywania władzy publicznej, zbadanie konstytucyjności którego domaga się wnioskodawca, bezpośrednio ingeruje w jego prawa, interesy prawne lub wpływa na jego sytuację prawną.

⁴ Brzmienie zaskarżonych przepisów zob.: Konstytucja Republiki Słowenii z dnia 23 grudnia 1991 r. (tłum. P. Winczorek), https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slowenia_pol_010711.pdf [dostęp: 19.08.2024].

⁵ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, dalej: EKPCz.

⁶ Pojęcie to oznacza mięso pochodzące z uboju zwierzęcia bez uprzedniego pozbawienia go świadomości. Zgodnie z zasadami islamu uboju tego typu może dokonać każdy dojrzały i zdrowy

zarówno na święto Kurban Bajram⁷, jak również w celu jego regularnego codziennego spożywania. Spożywanie takiego mięsa jest nakazem religijnym wyraźnie ustanowionym w islamie, przy czym unormowania religijnie zawierają zarówno zakaz uprzedniego ogłuszenia, jak i normują sposób dokonywania samego uboju. W ich ocenie Konstytucja wymaga, by wierzący muzułmanie mieli dostęp do mięsa *halal* pochodzącego ze słoweńskich rzeźni. Osiągnąć to można – w przypadku islamskiego uboju rytualnego – poprzez zniesienie zakazu uboju bez uprzedniego ogłuszenia⁸.

Kwestionowali również nieskorzystanie przez słoweńskiego ustawodawcę z wyjątku przewidzianego w art. 4 ust. 4 rozporządzenia Rady (WE) z dnia 24 września 2009 r. nr 1099/2009 w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania⁹, który umożliwia ubój rytualny. Zgodnie z nim: „W przypadku zwierząt poddawanych ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne wymogi ust. 1 nie mają zastosowania, pod warunkiem, że ubój ma miejsce w rzeźni”. Stanowi on odstępstwo od rozwiązania przewidzianego w art. 4 ust. 1 Rozporządzenia UE, zgodnie z którym zwierzęta są uśmiercane wyłącznie po uprzednim ogłuszeniu zgodnie z metodami i szczegółowymi wymogami związanymi ze stosowaniem tych metod określonymi w załączniku I. Do chwili śmierci zwierzęta są utrzymywane w stanie nieprzytomności i niewrażliwości na bodźce¹⁰. W ocenie skarżących kwestionowane przez nich uregulowanie nie wynika z porządku prawnego UE oraz

---

na umyśle muzułmanin, który regularnie się modli. W trakcie uboju zwierzę ma być zwrócone zgodnie z kierunkiem modlitwy muzułmańskiej, czyli do Mekki. Oprócz tego istnieje obowiązek wypowiedzenia słów: „Bismillah Allahu akbar” („W imię Boga, Bóg jest wielki”) w momencie, gdy nóż naciska na gardło zwierzęcia poddawane ubojowi rytualnemu, por. M. Tietze, W. Krupa, J.S. Kamiński, *Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny. Międzyreligijny wymiar Encykliki Laudato si*, „Studia Oecumenica” 2015, nr 15, s. 90. Istnieje jednak – jak podaje M. Cebula – możliwość, by mięso *halal* pochodziło od rzeźnika będącego wyznawcą chrześcijaństwa lub judaizmu: M. Cebula, *Rytualny ubój zwierząt w kulturze Islamu. Od tradycji do nowoczesności*, [w:] *Śmierć zwierzęcia: współczesne zootanatologie*, red. M. Kotyczka, Katowice 2014, s. 193.

⁷ W związku z tym, że w języku słoweńskim nie ma rodzimej nazwy tego islamskiego święta, Sąd Konstytucyjny – podobnie jak skarżący – posługiwał się nazwą w języku bośniackim (w j. arabskim Eid al-Adha, w j. tureckim Kurban bayrami itd.). W przypadku tego święta powinno zostać ubite jedno zwierzę na gospodarstwo domowe (wielbłąd, krowa, owca lub koza) oraz podzielone na trzy części zgodnie z przepisami religijnymi.

⁸ Por. pkt. 3-5, 10 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

⁹ Dz.Urz. UE L 303 z 18.11.2009, s. 1-30, dalej jako: rozporządzenie UE; zastąpiło ono Dyrektywę Rady Nr 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania, Dz.Urz. UE L 340 z 31.12.1993, s. 21.

¹⁰ Podobne rozwiązanie zawiera art. 12 Europejskiej Konwencji o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju z 10 maja 1979 r., Dz.U. z 2008 r. Nr 126, poz. 810. Zgodnie z nim zwierzęta należy unieruchomić, jeżeli to konieczne, tuż przed dokonaniem uboju oraz, poza wyjątkami określonymi w artykule 17, ogłuszyć je przy użyciu odpowiednich metod. Z kolei jej art. 17 ust. 1 stanowi między innymi, że każda z umawiających się Stron może zezwolić na stosowanie wyjątków dotyczących ogłuszenia poprzedzającego ubój, w przypadku uboju zgodnie z obyczajami religijnymi.

nie jest wyrazem harmonizacji rozwiązań prawnych z porównywalnymi państwami europejskimi¹¹.

Skarżący wskazują na naruszenie wolności wyznania, bowiem zaskarżone rozwiązanie legislacyjne odnosi się do sposobu wykonywania obrzędów religijnych. Stwierdzają, że konstytucyjne prawo do swobodnego funkcjonowania zorganizowanej wspólnoty wyznaniowej oraz do swobodnego praktykowania religii obejmuje wolność podejmowania decyzji religijnych o (religijnym) „co” i „jak”. Wskazują, że obrzędy religijne stanowią jądro (rdzeń) wolności wyznania i sprawowania kultu. W ich ocenie istota wiary religijnej i sposób jej wyrażania są nierozłączne oraz pozostają w sferze autonomii wspólnoty wyznaniowej. Państwo w ich ocenie nie może ingerować w sposób wykonywania obrzędów religijnych. Skarżący uważają, że „kulturowe uwarunkowanie” treści swobodnego działania wspólnoty wyznaniowej oraz wolności prywatnego lub publicznego praktykowania religii jest niezgodne z art. 7 i art. 41 Konstytucji¹².

Wreszcie w ocenie skarżących zakaz uboju rytualnego bez uprzedniego ogłuszenia nie ma uzasadnionego celu. Dzięki kwestionowanemu rozwiązaniu państwo osiągnęło bowiem jedynie tyle, że słoweńscy muzułmanie będą pozyskiwać mięso *halal* z zagranicy lub udawać się tam w celu dokonania swoich obrzędów religijnych. Podnosili również, że ubój rytualny jest wykonywany zawodowo, pod nadzorem w uprawnionej do tego rzeźni. Przewidziany w Konstytucji obowiązek prawnej ochrony zwierząt winien chronić je przed nadmiernymi lub niepotrzebnymi szkodami, bólem i cierpieniem. Pod tym względem w ich ocenie nie ma jednak różnicy. Wnioskodawcy wskazywali, że biorąc pod uwagę stopień cierpienia zwierzęcia, nie ma różnicy między ubojem dokonanym z uprzednim ogłuszeniem, a tym dokonywanym bez niego. Stąd, jeśli wstępne ogłuszenie nie łagodzi bólu i strachu zwierzęcia w porównaniu z profesjonalnie wykonanym ubojem rytualnym bez ogłuszania, to nakaz uprzedniego ogłuszenia nie może w ogóle osiągnąć celu (zapewnienia dobrostanu zwierząt), nie jest więc również konieczny¹³.

Uczestnicy postępowania (Zgromadzenie Państwowe oraz Rząd) w swoich stanowiskach opowiedzieli się za konstytucyjnością zaskarżonego rozwiązania legislacyjnego. Zgromadzenie Państwowe wskazało, że ochrona zwierząt jest obowiązkiem konstytucyjnym, a zaskarżone rozwiązanie ma na celu zapobieżenie niepotrzebnemu cierpieniu zwierząt podczas uboju. Art. 25 ust. 2 u.o.z. nie ma na celu ingerowania w prawa skarżących określone w art. 7 i art. 41 Konstytucji. Parlament podkreśla, że przepis ten nie ustanawia zakazu spożywania mięsa pochodzącego od zwierząt ubitych zgodnie z wymogami religijnymi. Państwo zaś nie ponosi

¹¹ Por. pkt. 3-5 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹² Por. pkt 11 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹³ Por. pkt. 3-5 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

odpowiedzialności za niską podaż mięsa *halal* w słoweńskich sklepach, bowiem art. 25 ust. 2 u.o.z. nie zakazuje importu mięsa pochodzącego z uboju rytualnego, co przyznają sami skarżący¹⁴. Rząd również wskazał na konstytucyjne osadzenie tego rozwiązania w obowiązku zapewnienia prawnej ochrony dobrostanu zwierząt. Podniósł, iż ubój bez uprzedniego ogłuszenia powoduje znacznie więcej cierpienia zwierząt w porównaniu z ubojem zwierząt uprzednio ogłuszonych¹⁵.

Sąd Konstytucyjny umorzył postępowanie w zakresie wzorców kontroli z art. 1, 2 i 14 Konstytucji ze względu na zbyt ogólne i niedostateczne uzasadnienie przedstawione w ich przypadku przez skarżących. W przypadku art. 7 Konstytucji również uznał ocenę konstytucyjności pod tym względem za zbędną, ponieważ skarżący przywoływali go jedynie w zakresie zasady swobodnego działania (autonomii) związków wyznaniowych, która jest również wyrażona w art. 41 zdaniu pierwszym Konstytucji. Ostatecznie Sąd Konstytucyjny uznał, że możliwa jest ocena art. 25 ust. 2 u.o.z. z punktu widzenia jego zgodności z art. 41 ust. 1 Konstytucji, który stanowi, że: „Každemu przysługuje wolność praktykowania religii i innych wierzeń prywatnie bądź publicznie” oraz art. 9 EKPCz, zgodnie z którym: „Každy ma pravo do wolnosti misli, sumenja i wyznania; pravo to obejmuje wolnost zmanj wyznania lub prekonań oraz wolnost uzewnetrznjanja indyvidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub prekonań przez upravianje kulta, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”. Wskazał również, że ocena dopuszczalności ograniczenia uzewnetrznjanja religii na podstawie art. 9 ust. 2 EKPCz może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. W przypadku oceny konstytucyjności uzewnetrznjanja religii należy w jego ocenie stosować zaostrzone kryteria ich dopuszczalności, przez wzgląd na art. 15 ust. 5 Konstytucji Słowenii, który stanowi, że: „Zadne z praw człowieka i podstawowych wolności regulowane w aktach prawnych obowiązujących w Słowenii nie może być ograniczone pod pozorem, iż nie jest uznane przez Konstytucję, lub że Konstytucja uznaje je w węższym zakresie”¹⁶.

Przechodząc do oceny istoty problemu konstytucyjnego, Sąd Konstytucyjny przyznał, że ubój rytualny, w wyniku którego dochodzi do pozyskania mięsa *halal*, jest niezbędny dla spełnienia wymogów żywieniowych wyznania mahometańskiego. Stąd dostęp do mięsa *halal* podlega ochronie wynikającej z wolności wyznania przewidzianej w zdaniu pierwszym art. 41 Konstytucji oraz art. 9 ust. 1 EKPCz¹⁷.

¹⁴ Por. pkt 6 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹⁵ Por. pkt. 7-8 i 25 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹⁶ Por. pkt. 17-20 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹⁷ Por. pkt 22 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

Nie jest przy tym przedmiotem sporu, że zaskarżony art. 25 ust. 2 u.o.z. utrudnia ten dostęp, ponieważ jego konsekwencją jest to, że muzułmanie muszą pozyskiwać mięso *halal* ze zwierząt poddanych rytualnemu ubojowi bez ogłuszania za granicą. Stanowi więc ingerencję w ich wolność wyznania¹⁸.

Sąd Konstytucyjny podkreślił, że rozwiązania legislacyjne, które stanowią ingerencję w konstytucyjne wolności lub prawa, są dopuszczalne jedynie, gdy realizują konstytucyjnie dopuszczalny cel. Ponadto zgodnie z utrwalonym orzecznictwem konstytucyjnym¹⁹ ocena takiego rozwiązania wymaga przeprowadzenia tzw. testu proporcjonalności²⁰. Dopiero przejście tego testu pozwala na uznanie ograniczenia konstytucyjnej wolności lub prawa za zgodne z konstytucją.

Sąd Konstytucyjny wskazał, że art. 72 ust. 4 Konstytucji przewiduje, iż zasady ochrony zwierząt przed znęcaniem się określa ustawa, a brak takiego uregulowania stanowiłby naruszenie Konstytucji²¹. W obecnym stanie prawnym taką ustawą jest ustawa o ochronie zwierząt. Istnienie konstytucyjnego wymogu ustawowego unormowania ochrony zwierząt powoduje, że ochrona zwierząt stanowi wartość podlegającą ochronie konstytucyjnej, stanowi konstytucyjnie dopuszczalny interes publiczny, który może uzasadniać ingerencję w konstytucyjne wolności i prawa na podstawie art. 15 ust. 3 Konstytucji²². Owszem, słoweński porządek konstytucyjny nie wymaga, aby zwierzęta korzystały z takiej samej ochrony prawnej jak ludzie, ale wymaga ich ochrony. Oprócz tego tradycja, historia, poglądy społeczeństwa i ogólny poziom rozwoju świadomości społecznej są spójne z utrwaloną wykładnią art. 72 ust. 4 Konstytucji oraz wyrażonym w nim obowiązku ustawodawcy realizowanym poprzez u.o.z. Konstytucja nie zezwala zatem na poddawanie zwierząt cierpieniu, chorobie lub śmierci bez ważnej przyczyny, ani na cierpienie zwierząt, których można uniknąć bez większych trudności technicznych i nieproporcjonalnych kosztów. Konstytucyjny nakaz „ochrony zwierząt przed znęcaniem się” obejmuje również

¹⁸ Por. pkt 23 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

¹⁹ Patrz np.: Decyzja Sądu Konstytucyjnego z dnia 24 października 2003 r., sygn. akt U-I-18/02, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2003-01-4735/odlocba-o-ugotovitvi-dadolocbe-160--clena-drugega-in-tretjega-odstavka-164--clena-ter-prvega-in-drugega-odstavka-188--clena-zakona-o-bancnistvu-niso-v-neskladju-z-ustavo> [dostęp: 19.08.2024].

²⁰ Test proporcjonalności obejmuje udzielnie odpowiedzi na trzy pytania: 1) czy oceniane rozwiązanie jest odpowiednie dla osiągnięcia zamierzonego przez ustawodawcę celu, 2) czy rozwiązanie to jest konieczne dla osiągnięcia tego celu oraz 3) czy stopień ograniczenia konstytucyjnych wolności lub praw wynikający z ocenianego rozwiązania jest proporcjonalny do chronionego w ten sposób dobra (wymóg proporcjonalności *sensu stricto*).

²¹ Por. Postanowienie Sądu Konstytucyjnego z 9.09.2004 r. nr U-I-137/04.

²² Sąd Konstytucyjny w decyzji z 12.01. 2017 r., sygn. akt. U-I-52/16, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2017-01-0231/odlocba-o-ugotovitvi-da-peti-odstavek-1-a-clena-in-prvi-odstavek-v-zvezi-s-tretjim-in-cetrtrim-odstavkom-6-a-clena-zakona-o-dostopu-do-informacij-javnega-znacaja-nista-v-neskladju-z-ustavo> [dostęp: 19.08.2024] stwierdził, że zgodnie z przyjętą wykładnią konstytucyjną art. 15 ust. 3 Konstytucji interes publiczny może stanowić odrębny, niezależny, konstytucyjnie dopuszczalny cel polegający na ograniczeniu praw człowieka.

działania ustawodawcy mające na celu zapobieganie, ograniczenie lub łagodzenie fizycznie nieprzyjemnych odczuć bólu, stresu i strachu powodowanych przez ludzi u zwierząt. Sąd Konstytucyjny rozumie (potencjalnie bardzo szerokie) pojęcie dobrostanu zwierząt w ten sposób, że na potrzeby niniejszego orzeczenia odnosi się właśnie do rezultatu ww. wysiłków – czyli do ochrony zwierząt przed znęcaniem się nad nimi²³.

W ocenie Sądu Konstytucyjnego nakaz wstępnego ogłuszenia zwierząt przed ubojem stanowi część moralności rozumianej jako zbiór zasad oceniających i kierujących relacjami międzyludzkimi opartymi na pojęciu dobra i zła. Uznał, że od czasów nowożytnych nieuzasadnione jest zawężanie moralności, tak by zgodnie z jej normami oceniać jedynie relacje między ludźmi, a nie również zachowania ludzi wobec zwierząt i środowiska naturalnego. We współczesnym społeczeństwie troska o dobro zwierząt i przyrody jest częścią moralności. W kontekście niniejszej sprawy zasada, która chroni czujące istoty zdolne do cierpienia z powodu możliwego do uniknięcia cierpienia, chroni więc moralność społeczną²⁴.

Odnosząc się do celowości i konieczności zaskarżonego rozwiązania legislacyjnego Sąd Konstytucyjny wskazał, że skarżący nie udowodnili, że kwestionowane przez nich rozwiązanie legislacyjne (tj. wymóg uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia przed ubojem) nie polepsza dobrostanu zwierząt w porównaniu z ubojem bez uprzedniego ogłuszenia lub że jest możliwe osiągnięcie przynajmniej takich samych skutków dla dobrostanu zwierząt w innych sposób, tj. bez ingerencji lub z mniejszą ingerencją w wolność religijną muzułmanów. Stąd też oceniane rozwiązanie jest właściwe i konieczne dla osiągnięcia zamierzonego przez ustawodawcę celu²⁵.

W przypadku wymogu proporcjonalności *sensu stricto* Sąd Konstytucyjny wskazał, że usunięcie z systemu prawnego rozwiązania zawartego w art. 25 ust. 2 u.o.z. spowodowałoby możliwość dokonywania – w związku z potrzebami niektórych związków wyznaniowych – uboju zwierząt bez uprzedniego ogłuszenia. Taka możliwość narażałaby podlegające ubojowi zwierzęta na dodatkowy ból, stres i cierpienie w okresie od przecięcia szyi do utraty przytomności. Owszem, brak takiej możliwości powoduje utrudniony – w tym ze względów ekonomicznych – dostęp do mięsa *halal*, jednakże jedynie utrudniony, a nie niemożliwy, na co wskazuje również jeden ze skarżących, podnosząc, że istnieje możliwość sprowadzania tego mięsa z zagranicy. Oprócz tego kwestionowane rozwiązanie legislacyjne przyjmując podwyższony – w stosunku do minimum wynikającego z prawa Unii Europejskiej – standard ochrony zwierząt przy uboju jest rozwiązaniem spójnym oraz neutralnym religijnie, bowiem dotyczy każdego uboju bez uprzedniego ogłuszenia, a nie tylko

²³ Por. pkt 26 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

²⁴ Por. pkt 27 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

²⁵ Por. pkt. 28-31 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

tego dokonywanego na potrzeby wyznawców islamu. Utrzymanie tego rozwiązania pozwala na uniknięcie zbędnego cierpienia przez zwierzęta. Sąd Konstytucyjny podkreślił, że ustawodawca może zakazać postępowania niezgodnego z podstawowymi zasadami moralnymi społeczeństwa, jeżeli jednocześnie nie ingeruje nadmiernie w prawo do wolności wyznania. W tym przypadku ochrona dobrostanu zwierząt (a wraz z nim także ochrona moralności) przeważa nad utrudnieniami spowodowanymi przez art. 25 ust. 2 u.o.z. dla wyznawców islamu w Republice Słowenii w dostępie do mięsa *halal* i tym samym ingerencja w ich wolność praktykowania religii spełnia również wymóg proporcjonalności *sensu stricto*²⁶.

Uwzględniając powyższe, Sąd Konstytucyjny orzekł jednogłośnie²⁷, że art. 25 ust. 2 u.o.z. nie stanowi nadmiernego ograniczenia wolności wyznania, nie jest więc niezgodny z art. 41 ust. 1 Konstytucji²⁸.

Orzeczenie słoweńskiego sądu konstytucyjnego należy ocenić pozytywnie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że tamtejszy ustawodawca nie był zobowiązany do skorzystania z przewidzianego w Rozporządzeniu UE wyjątku w zakresie dopuszczalności dokonywania uboju rytualnego. Należy zauważyć, że Rozporządzenie UE ustanawia jedynie wspólne minimalne normy ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania na terenie UE, a dbałość o dobrostan zwierząt wyznacza podstawowy cel tego aktu prawnego. Stąd nie wyklucza ono ustanowienia – lub utrzymania – przez państwo członkowskie przepisów krajowych, które służą zapewnieniu dalej idącej ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania²⁹.

Zgodzić się można, że mięso *halal* jest artykułem niezbędnym do przestrzegania specjalnych reguł żywieniowych wynikających z wierzeń religijnych wyznawców islamu, podobnie jak mięso kosherne u wyznawców judaizmu. Stąd wykluczone byłoby ustanowienie zakazu importu takiego mięsa z zagranicy. Jednakże zaskarżone unormowanie nie wyklucza przywozu mięsa *halal* z innych państw UE lub państw trzecich. Decyzja Sądu Konstytucyjnego pozostaje wobec tego w zgodzie z Rozporządzeniem UE, które przewiduje w art. 26 ust. 4, że państwo członkowskie nie może zabraniać ani utrudniać wprowadzania do obiegu na swoim terytorium produktów pochodzenia zwierzęcego uzyskanych ze zwierząt, które zostały uśmiercone w innym państwie członkowskim, powołując się na to, że dane zwierzęta

²⁶ Por. pkt. 32–35 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

²⁷ Niektórzy sędziowie złożyli zdania odrębne zgodne z sentencją wyroku, w którym rozwinęli swoją argumentację za przyjętym orzeczeniem.

²⁸ Por. pkt. 36–37 decyzji Sądu Konstytucyjnego.

²⁹ Por. art. 26 ust. 2 lit. c) rozporządzenia UE; potwierdził to również Trybunał Sprawiedliwości UE w wyroku z 17 grudnia 2020 r., *Centraal Israëlitisch Consistorie van België i in.*, C-336/19, zob. również: A. Pudło-Jaremek, M. Domagała, *Wolność religijna a dobrostan zwierząt w prawie UE. Uwagi na tle wyroków Trybunału Sprawiedliwości UE z 17 grudnia 2020 r., C-336/19 oraz Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13*, „Prawo i Więź” 2022, nr 3, s. 316–339.

nie zostały uśmiercone zgodnie z przepisami krajowymi tego państwa służącymi zapewnieniu dalej idącej ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. Oprócz tego kwestionowane uregulowanie pozwala na ubój na potrzeby gospodarstwa domowego ptactwa, królików i zajęcy poza rzeźnią również w sposób zgodny z zasadami uboju rytualnego typowego dla wyznawców islamu.

Również wynikające uregulowania zawartego w art. 25 ust. 2 u.o.z. ograniczenie uzewnętrzniania religii poprzez spożywanie mięsa *halal* nie przekracza z przyczyn wskazanych powyżej granic uprawnionej ingerencji ustawodawcy. Jak wynika z wyroku ETPCz z dnia 27 czerwca 2000 r., w sprawie nr 27417/95 *Cha'are Shalom Ve Tsedek* przeciwko Francji, który dotyczył zakazu uboju rytualnego we Francji, „zakłócenie wolności manifestowania swojej religii [nastąpiłoby – uwaga własna] jedynie wówczas, gdyby bezprawność wykonywania uboju rytualnego uniemożliwiła ultraortodoksyjnym Żydom spożywanie mięsa ze zwierząt ubijanych zgodnie z zaleceniami religijnymi, które uważają za obowiązujące”³⁰. W przypadku Słowenii, co przyznawali sami skarżący, mięso *halal* jest dostępne na rynku krajowym.

Podnoszony przez nich w związku z tym problem ponoszenia wyższych kosztów w związku z zaopatrywaniem się w niezbędną im żywność *halal*, co godzić ma w ich wolność dla praktykowania swojej religii, również nie może zostać podzielony w świetle wskazanego wyroku ETPCz³¹. Należy również zauważyć, że w Słowenii istnieje kilka rzeźni posiadających certyfikat *halal*³², a więc mięso tego typu mogą również dostarczać na rynek słoweńscy przetwórcy pod warunkiem dokonania samego uboju poza jej granicami.

Podzielam również wyrażoną przez słoweński Sąd Konstytucyjny ocenę, że prawna ochrona zwierząt – ich dobrostanu – stanowi obowiązek władz publicznych wynikający również z potrzeby ochrony moralności publicznej³³. Ustawodawca jest zobowiązany uregulować prawnie stosunek człowieka do zwierząt ze względu na obowiązek ich poszanowania i opieki nad nimi. Podstawową zasadą prawnej ochrony zwierząt jest powszechny nakaz ich humanitarnego traktowania, tj. takiego, które uwzględnia ich potrzeby oraz zapewnia im opiekę i ochronę. Tymczasem samo dokonywanie uboju rytualnego wiąże się w sposób oczywisty z zadaniem zwierzęciu długotrwałych³⁴ i całkowicie zbędnych w procesie uboju cierpień i dolegliwości

³⁰ Por. pkt. 80 wyroku *Cha'are Shalom Ve Tsedek* przeciwko Francji.

³¹ Por. pkt. 81-83 wyroku *Cha'are Shalom Ve Tsedek* przeciwko Francji.

³² Wydawanie tych certyfikatów pozostaje w sferze autonomii związków wyznaniowych i nie jest regulowane przez państwo.

³³ Stanowi również obowiązek wynikający z art. 13 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 47-390.

³⁴ W piśmiennictwie podaje się, że stan świadomości zwierzęcia poddawanego ubojowi rytualnemu może trwać – zależnie od gatunku – od 2 do 15 minut, zob. C.M. Zoethout, *Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter*, „Human Rights Quarterly” 2013, vol. 35, nr 3, s. 656.

fizycznych oraz psychicznych. Stąd przyzwolenie na dokonywanie tego typu uboju jest nie do pogodzenia z obowiązkiem poszanowania tychże zwierząt, a w ramach tego obowiązku humanitarnego traktowania zwierząt i zasadą unikania zbędnych cierpień wszystkich istot czujących.

Stosunek do zwierząt ma wpływ na moralną osobowość człowieka, a w konsekwencji na jego wrażliwość wobec innych osób³⁵. W piśmiennictwie wskazuje się, że praktyki moralne i wyobrażenia o moralności mogą być różne w różnych społeczeństwach i dla różnych osób, ulegają one również zmianom wraz ze zmianami w życiu społecznym³⁶. Powoduje to, że powszechnie przyjmowany w danym kraju system wartości, którego środkiem ochrony jest klauzula moralności publicznej, nie musi pokrywać się z moralnością obowiązującą w chwili obecnej w innych krajach, a szczególnie tych z innego kręgu cywilizacyjnego. Poza tym, skoro społeczne osądy co do moralności ulegają zmianom wraz ze zmianami życia społecznego, to różne zachowania kojarzone z uzewnętrznianiem religii, akceptowane w czasie oraz miejscu, gdzie dana religia powstawała³⁷, mogą być obecnie oceniane negatywnie i być uznawane za niedopuszczalne, szczególnie w państwie, w którym dany kult nie jest wyznaniem tradycyjnym, zakorzenionym³⁸. Stąd cierpienia zadawane zwierzętom podczas uboju rytualnego są działaniami uznawanymi za niemoralne w krajach, które wyrosły na fundamencie grecko-rzymskim i chrześcijańskim. Jednakże konflikt między wierzeniami religijnymi a dobrostanem zwierząt i moralnością publiczną, nie może *a priori* zawsze powodować, że dwa ostatnie będą miały bezwzględne pierwszeństwo nad wolnością uzewnętrzniania religii, stąd też ustawodawca słoweński stworzył ramy prawne, w ramach których niechrześcijańskie wyznania mniejszościowe mogą w sposób zgody z prawem uzyskać dostęp do mięsa *halal*.

Ostatecznie jednakże ubój rytualny jest przykładem wynikającego z tradycji, kultury i obyczajów znęcania się nad zwierzętami, stąd wypada mieć nadzieję, że

³⁵ Por. J. Wróbel, *Zwierzęta i ich prawa*, [w:] *Prawa człowieka, przestanie moralne kościoła*, Lublin 2010, s. 103; O różnych podejściach do relacji człowieka ze zwierzętami, patrz szerzej: M. Tietze, W. Krupa, J.S. Kamieniak, *Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny...*, s. 84-89.

³⁶ Por. A. Macintyre, *Krótką historia etyki*, Warszawa 2000, s. 29. Czynnikiem wpływającymi na moralność publiczną są, jak wskazuje M. Ossowska: wpływ środowiska fizycznego; czynniki biologiczne (rasa, płeć), czynniki demograficzne; miejsce zamieszkania; pochodzenie społeczne; ustrój polityczny; religia, światopogląd; dzieje danego społeczeństwa i inne, por. M. Ossowska, *Socjologia moralności. Zarys zagadnień*, Warszawa 2005, s. 18-102.

³⁷ Przykładowo częścią obrzędów wielu religii było – w ujęciu historycznym, a rzadko jest obecnie – składanie ofiar ze zwierząt (a nawet ludzi), w tym całopalnych; używanie środków narkotycznych podczas rytuałów religijnych czy też – w świecie starożytnym – prostytutka sakralna. Niektóre religie – w tym islam – przyzwalają również na wielożenstwo (poligamię). Nie ulega wątpliwości, że tego typu obrzędy religijne zostały właśnie w wyniku zmiany ocen etycznych oraz aktywnego działania państwa usunięte, obecnie uznawane są za niedopuszczalne, a ich wykonywanie podlega karze.

³⁸ Przykładowo w Szwecji uboju rytualnego zakazano całkowicie już w 1937 r.

ustanowione ograniczenia w tym względzie – również poprzez bodźce ekonomiczne – będą sprzyjać odejściu od takiej praktyki. Analizowane rozstrzygnięcie jest również istotne dla polskiego porządku prawnego, w którym, niestety, obecnie ubój rytualny jest dopuszczony w szerokim zakresie³⁹ – więc nawet nie tylko na krajowe potrzeby wyznawców niektórych wyznań mniejszościowych – a na eksport, w skali wręcz przemysłowej⁴⁰. Podejmowane w naszym kraju od 2015 r. próby ograniczenia skali uboju rytualnego jedynie do potrzeb krajowych lub usunięcia niektórych metod jego dokonywania (np. kłatek obrotowych), niestety, zakończyły się fiaskiem. I to mimo tego, że trudno sądzić, by przekonania moralne Polaków w tej kwestii odbiegały *in minus* od Słoweńców⁴¹.

Należy tu zauważyć, że choć polski Trybunał Konstytucyjny uznał, że niezgodny z Konstytucją jest bezwzględny, tj. niedoznający odstępstw zakaz dokonywania uboju rytualnego w rzeźni, to pozostawił jednak „furtkę” do dość znaczącego ograniczenia uboju rytualnego poprzez np.: ograniczenie jego skali do potrzeb krajowych wyznawców religii mniejszościowych, a co za tym idzie, zakaz eksportu takiego mięsa za granicę. Odmienne jednak niż słoweński Sąd Konstytucyjny uznał, że gwarancja wolności religii obejmuje dokonywanie wszelkich czynności (praktyk, obrzędów, rytuałów), które mają charakter religijny. Dotyczy to także czynności religijnych nietypowych, a nawet niepopularnych z punktu widzenia społecznej większości. Ochrona konstytucyjna obejmuje więc również ubój rytualny. Trybunał podniósł, że skoro akceptowany jest ubój zwierząt gospodarskich w celu uzyskania pożywienia dla człowieka, to całkowite zakazanie jednej z jego metod (metody rytualnej), chronionej w ramach wolności religii, nie znajduje uzasadnienia. Powołał się przy tym na to, że w Polsce przywiązuje się istotną wagę do religii i poszanowania wolności religijnej.

³⁹ Stanowi to, niestety, skutek wyroku TK z 10.12.2014 r., sygn. akt K 52/13. Wyrok ten spotkał się z krytyką w piśmiennictwie, patrz np.: P. Kuczma, *Ubój rytualny jako prawo mniejszości narodowych w Polsce*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2015, nr 5, s. 195-198.

⁴⁰ O skali tego zjawiska zob.: R. Mroczek, *Ubój rytualny w Polsce – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego” 2017, t. 17, z. 1, s. 109-115.

⁴¹ Potwierdzają to zresztą jednoznacznie prowadzone w tym zakresie badania opinii publicznej zarówno przeprowadzone w 2013 r. przez CBOS: *Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_070_13.PDF [dostęp: 19.08.2024], jak również w 2020 r. przez Eurogroup For Animals: M. Korzeniak, *Europejczycy sprzeciwiają się ubojowi bez ogluszenia – najnowsze badania*, <https://www.otwarteklatki.pl/blog/europejczycy-sprzeciwiaja-sie-ubojowi-bez-ogluszenia-najnowsze-badania> [dostęp: 19.08.2024]. W obu badaniach jednoznaczny jest sprzeciw wobec przyzwalania również na ubój na potrzeby krajowe (65% i 88%, co wskazuje na tendencję wzrostową). Tymczasem obecny stan prawny w Polsce nie gwarantuje nawet wiedzy konsumenta, czy sprzedawane mu mięso nie jest resztówką pochodzącą z uboju rytualnego: *Mięso powinno być znakowane ze względu na rodzaj uboju*, <https://instytutsprawobywatelskich.pl/mieso-powinno-byc-znakowane-ze-wzgledu-na-rodzaj-uboju/> [dostęp: 19.08.2024].

Literatura

- Cebula M., *Rytualny ubój zwierząt w kulturze Islamu. Od tradycji do nowoczesności*, [w:] *Śmierć zwierzęcia: współczesne zootanologie*, red. M. Kotyczka, Katowice 2014.
- Korzeniak M., *Europejczycy sprzeciwiają się ubojowi bez ogłuszania – najnowsze badania*, <https://www.otwarteklatki.pl/blog/europejczycy-sprzeciwiaja-sie-ubojowi-bez-ogluszenia-najnowsze-badania>.
- Kuczma P., *Ubój rytualny jako prawo mniejszości narodowych w Polsce*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2015, nr 5.
- Macintyre A., *Krótką historią etyki*, Warszawa 2000.
- Mięso powinno być znakowane ze względu na rodzaj uboju*, <https://instytutprawobywatelskich.pl/mieso-powinno-byc-znakowane-ze-wzgledu-na-rodzaj-uboju/>.
- Mroczek R., *Ubój rytualny w Polsce – wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego” 2017, t. 17, z. 1.
- Opinie na temat dopuszczalności tzw. uboju rytualnego, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_070_13.PDF.
- Ossowska M., *Socjologia moralności. Zarys zagadnień*, Warszawa 2005.
- Pudło-Jaremek A., Domagała M., *Wolność religijna a dobrostan zwierząt w prawie UE. Uwagi na tle wyroków Trybunału Sprawiedliwości UE z 17 grudnia 2020 r., C-336/19 oraz Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13*, „Prawo i Więź” 2022, nr 3.
- Tietze M., Krupa W., Kamiński J.S., *Doświadczenia na zwierzętach i ubój rytualny. Międzyreligijny wymiar Encykliki Laudato si*, „Studia Oecumenica” 2015, nr 15.
- Wróbel J., *Zwierzęta i ich prawa*, [w:] *Prawa człowieka, przestanie moralne kościoła*, Lublin 2010.
- Zoethout C.M., *Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter*, „Human Rights Quarterly” 2013, vol. 35, nr 3.

Akty prawne

- Konstytucja Republiki Słowenii z dnia 23 grudnia 1991 r. (tłum. P. Winczorek), https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slovenia_pol_010711.pdf.
- Zakon o zaščiti živali, Uradni list RS, št. 38/13 – uradno prečiščeno besedilo, 21/18 – ZNOrg, 92/20, 159/21, 109/23, 12/25 – odl. US in 60/25, <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO1353>.
- Zakon o ustavnem sodišču, radni list RS, št. 64/07 – uradno prečiščeno besedilo, 109/12, 23/20, 92/21, 22/25 in 57/25 – ZF, <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO325>.
- Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.U. C 326 z 26.10.2012, s. 47-390, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19930610284>.
- Europejska Konwencja o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju z 10 maja 1979 r., Dz.U. z 2008 r. Nr 126, poz. 810, https://www.pzhk.pl/wp-content/uploads/Europejska_konwencja_o_ochronie_zwierzat_przeznaczonych_do_uboju.pdf.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz.U. L 303 z 18.11.2009, s. 1-30, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A32009R1099>.
- Dyrektywa Rady Nr 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1993L0119:20070105:PL:PDF>.

Orzecznictwo

- Decyzja Sądu Konstytucyjnego z 24.10.2003 r., sygn., akt U-I-18/02, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2003-01-4735/odlocba-o-ugotovitvi-da-dolocbe-160--clena->

drugega-in-tretjega-odstavka-164--clena-ter-prvega-in-drugega-odstavka-188--clena-zakona-o-bancnistvu-niso-v-neskladju-z-ustavo.

Decyzja Sądu Konstytucyjnego z 12.01.2017 r., sygn. akt U-I-52/16, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2017-01-0231/odlocba-o-ugotovitvi-da-peti-odstavek-1-a-clena-in-prvi-odstavke-v-zvezi-s-tretjim-in-cetrtem-odstavkom-6-a-clena-zakona-o-dostopu-do-informacij-javnega-znacaja-nista-v-neskladju-z-ustavo>.

Decyzja Sądu Konstytucyjnego z 25.04.2018 r. sygn. akt U-I-140/14, <https://www.us-rs.si/odlocitev/?q=zaščiti+zivali&df=&dt=&af=&at=&vd=&vo=&vv=&vs=&ui=&va=&page=1&sort=&order=desc&id=112755>.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10.12.2014 r., sygn. akt K 52/13, OTK ZU 11A/2014, poz. 118.

Wyrok ETPCz z dnia 27.06.2000 r. w sprawie nr 27417/95 Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji, [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%22:\[%22001-58738%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%22:[%22001-58738%22]%7D).

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości UE z 17.12.2020 r., sygn. akt C-336/19, Dz.U. C 53 z 15.2.2021, s. 7-7, <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-12/cp200163pl.pdf>.